

Demokrasi ve Antidemokratik Anlayışlar Çerçevesinde Osmanlı Yönetim Sistemi

İzzet ER

Prof. Dr.; U.Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

Osmanlı Devletinin uygulamaları, bugüne kadar çok çeşitli araştırmalara ve tartışmalara konu olmuştur. Aynı uygulamalara politik açıdan bakanlar, bazen durumu olduğundan daha fazla gösterme gayreti içinde onu demokrasi diye nitelerken, bazıları da formel yapısına itibarla ve kimi hadiselerden hareketle diktatörlükle eş tutmuşlardır. Bu makalede, konu demokrasi ve antidemokratik anlayışlar çerçevesinde ele alınmakta, sistem olduğu gibi kendi şartları içinde değerlendirilip Osmanlı Yönetiminin kendisine özgü bir idare tarzı olduğu işlenmektedir.

Summary

The administrative system of the Ottoman Empire has been subject to much debate and research up to present. Seen from one perspective, the system has been regarded as democratic, from the other as antidemocratic, and therefore tyrannical. This article attempts to analyze the issue by reference to the debates around democratic and antidemocratic interpretations. In doing so, the administrative

system of the Ottomans will be investigated within its own historic context, arguing that this system has its own unique characteristics that make it difficult to characterize it as totally democratic or antidemocratic.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı yönetim sistemi, demokrasi, demokratik, antidemokratik

Key Words : *The administrative system of the Ottoman Empire, democracy, democratic, antidemocratic*

I- GİRİŞ

Bugüne kadar çeşitli yönlerden incelenen Osmanlı uygulamaları, pek çok tartışmalara konu olmuştur. Bu uygulamalara politik açıdan getirilen yorumlar da sözü edilen tartışmalardan nasibini almıştır. Kimileri Osmanlı yönetim sistemini genel çerçevede teokratik olarak nitelendirirken , kimileri padişahlık idaresi dolayısıyla diktatörlükle vasıflandırmış, kimileri de icraata bakarak demokratik diye karakterize etmeye çalışmıştır.

Aşağıda teokrasi dışında bu konular etrafında yoğunlaşılırken, öncelikle teorik bazda demokrasi ve diktatörlük hakkında bazı temel bilgilerin verilmesinin ardından siyasi yönetimlerde meşruiyet problemi üzerinde durulacak, sonra da Osmanlı idare sistemi, kaynaklarda yer alan şekliyle, genel olarak herhangi bir yoruma tabi tutulmadan olduğu gibi yansıtılacaktır. Makale bütün bu bilgiler çerçevesinde yapılacak sonuç ve değerlendirmeye sona erecektir. Osmanlı yönetiminin bir teokrasi olup olmadığı hususu başka bir çalışmanın konusu olacaktır.

II- TEORİK ÇERÇEVE

a) Genel Olarak Demokrasi ve Anti demokratik Anlayışlar

Demokrasi ve diktatörlük açısından Osmanlı yönetim sistemini yorumlamasına geçerken dikkate alacağımız söz konusu rejimler hakkında bazı temel bilgilerin hatırlanmasında yarar vardır. Bilindiği gibi demokrasi, halk hakimiyetine dayanır, halkın kendi kendini idare etmesi esasını kabul eden idare şeklidir. Çok eski uygulamalara bakılırsa, demokrasi, vatandaşların hükümet işlerine doğrudan doğruya katılmasıyken, bugün için bu imkansızdır. Modern demokrasilerde iktidar halktan devlete doğru yükselen tecrübi (emprique) bir gerçektir. Başka bir ifadeyle devlet, otoritesini aşağı tabakalardan, halk kütlelerinden alır. Ancak halk kütlelerinin

dolaylı veya temsili hükümetine demokratik yolla hep iyiler gelmez; ama aslanan halkın refah ve mutluluğu için "en iyilerin hükümet etmesi"dir(Spitz, 1969,IX).

Demokratik devleti diğerlerinden ayıran iki ana unsur vardır: Zıt fikirlerin, kanaatlerin serbestçe çarpışması ve idare edenlerin halka karşı anayasaya dayanan sorumlulukları. Çeşitli devlet şekilleri içinde birbirine zıt görüşlerin hiçbir sınırlamaya tabi tutulmadan teşkilatlanmasına tam ve kaçınılmaz olarak dayanabilen yalnız demokrasidir; bütün hükümet ve devlet şekilleri içinde sadece demokrasi fikir çatışmasını devletin temeli kabul eder. Böylesi bir fikir hürriyeti sayesinde, geçici olarak idarede yer alanlar, halka karşı sorumlu tutulurlar; düşüncelerini söylemekte ve değişik inançlarını daha etkili bir şekilde ifade edebilmek için teşkilatlanmakta serbest olan insanlar, vatandaş olarak içinde yaşadıkları sistemin kurulmasına eşit bir şekilde katılırlar.(Spitz, 1969,5-7). Linsay'e göre, demokraside "önemli olan mesele, hükümetin kararlarının herkes tarafından oybirliği ile kabulü değil, bu kararlara herkesin şu veya bu şekilde katkısı bulunması"dır (Lindsay, 1973, 36).

Söz konusu fikirlerden şu sonuçlara varılır: Öncelikle bu fikir, demokrasinin belirli bir hükümet şekli ile ilgisi olmadığını gösterir; demokrasi, "her şeyden önce kimin hükümet edeceğini ve genellikle hangi gayelere hizmet edeceğini belirtmeye yarayan bir yoldur. İkinci olarak bu fikir, karar verme yetkisine sahip olanların bir veya birkaç kişi değil, hiç değilse bir çoğunluk olması gerektiğini gösterir. Üçüncü olarak, bu çoğunluğun iradesini belirtmesinin pratik bir yolu olmak üzere, ekseriyet kararına saygı duymak ve itaat etmek gerektiğini ifade eder. Son olarak yine aynı fikir, her zaman için çoğunluk içinde farklı grupların ve kimselerin muhalefet etmeğe, teşkilatlanmağa ve zaman gelince, yeteri kadar destek bulurlarsa hakim çoğunluk durumuna gelebilme hakları olduğunu da dile getirir. Yani çoğunluk hakimiyeti demokratik devletin vazgeçilmez şartı olmakla birlikte, bu ekseriyet sürekli dalgalanan, geçici bir ekseriyet olup her zaman için aynı kalmaz; azınlıklar sürekli kendi muhalefetlerini sürdürmekte serbest olmalı ve siyasi iktidarı ele geçirmek için yapacakları mücadeleler hiçbir zaman engellenmemeli, kösteklenmemelidir.

Buna mukabil demokrasiyi imkansız gören veya arzu edilen bir yönetim tarzı olmadığını savunan görüşler de vardır. Birincilere göre, serbest fikir çatışmalarının hükümetin siyaseti ve kuruluşu üzerinde esaslı bir etkinliği olamaz; ikincilere göre de olmaması gerekir; bu anlayışın tabii bir sonucu olarak idare edenler edilenlere karşı mesul tutulamaz, tutulmamaları gerekir; zira "siyasi iktidar vasıtaları

çoğunluğun değil azınlığın elinde" bulunur veya bulunması gerekir; çoğunluk değil azınlıklar devlete hakim olur veya olması gerekir.

Spitz'e göre (1969, 78), bu oligarşik düşüncenin söz konusu önemli tarafları, aynı önemde bir başka tezada da işaret eder. Siyasi iktidarın hangi tarafta olduğu değil, siyasi iktidarın şümulü ile ilgili olan bu noktada, demokrasinin zaruri olarak sınırlı bir devlet olmasına mukabil, oligarşinin totaliter bir devlet olmasıdır. İnsanlar, Hegel'in otorite teşkil eden fikrine rağmen, devletin içinde olduğu kadar devletin dışında da faaliyet gösterirler. Yalnız siyasi değil, içtimai varlık olarak da düşünür ve yaşarlar. Demokrasi, hükümet müdahalesinin sahasını daralttığı, fikir sahasını, hatta bütün kültür sahasını devlet kontrolünden çıkardığı için, bu siyaset dışı gerçeklerin mevcudiyetini teyit ve bir anayasa kaidesi olarak tescil eder, devlet ile toplum arasındaki farkı kesin olarak belirtir. Halbuki oligarşi bu ayrımı yapabileceği gibi, yapmayabilir de. Yapmadığı zaman, ki totaliter diktatörlüklerde durum daima böyledir, fikir ve kültür alanı bu faaliyette eli olan devletin kısıkcısı altında kalır, insanların karşı fikirler besleme ve bunları ifade etme hürriyeti yoktur. Fikirler hükümetlerin politikasına şekil verme ve onları düzeltme imkanından mahrumdur. Önemli olan "idare edenlerin görüşüdür", " Demokrasi " yalnız demokrasidir ki yaşayabilmek için değişik görüşlerin serbestçe münakaşa edilmesine dayanır... Demokratik düşünceyi oligarşik düşünceden ayırt eden keskin sınır çizgisi budur. Bütün antidemokratik fikirlerin menşei buradadır".

Yukarıda vurgulandığı üzere, demokrasi, siyasetin dışındaki, fikir ve kültür alanını devlet kontrolü dışında tutar; bunu bir anayasa kaidesi haline getirir,uygular. Bu ayrımı yapmayan yönetimler totaliter diktatörlüklerdir. Bilindiği gibi diktatörlük, bir ülkenin, tüm yetkileri elinde toplayan bir kimse veya birkaç kişi yahut bir grup tarafından hiç kimseye karşı sorumlu olunmadan denetimsiz, otoriter ve bağımsız olarak yönetilmesidir. Milattan önceki tarihi serüvene bakılırsa durum böyle olduğu gibi, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yasal veya yasa dışı yollarla siyasi iktidarın tek kişinin, genellikle de bir parti liderinin (bu parti kısa sürede tek parti konumuna gelir) elinde toplandığı ve kapalı(kendi kendine yeter) bir iktisadi sistemin uygulandığı modern otoriter diktatörlüklerde (Büyük Larus, VI/3163) de genel karakterler aynıdır. Savaşta yenilmiş bir ülkenin onarılması(1920-24 Macaristan) ve modernleştirilmesi, iktisadi buhranların atlatılması gibi sebeplerle ortaya çıkan(İtalya) diktatörlükle, iktisadi bakımdan geri, demokrasiye yeni geçmiş, siyasi hırslarının ve yönetim zayıflıklarının yol açtığı düzensizliklerle baş edemeyen ülkelerde meydana gelen diktatörlüklerde de durum farklı değildir. Hemen hemen hepsinde farklı fikirlere, halkın görüşüne yer yoktur, bunlar ifade de edilemez,

edenlere en azından şüphe ile bakılır, veya hainlik, fesatçılık, bölücülük, düzeni yıkıcılıkla itham, hatta mahkum edilir. Bu yaklaşımın siyasi yapıyı, ya tek bir siyasi görüşe, tek bir partiye, ya da düzenle barışık entegre görüş ve parti zihniyetine, milli birliğin korunması için ifade ve siyasi teşkilatlanma hürriyetlerinin sınırlandırılmasına, hatta anayasal düzenin siyasi otoriteyi temsil eden kişi veya grup tarafından askaya alınmasına, buna ülkenin geleceği için zaruri gözle bakılmasına kadar götürür(Spitz, 1969,XV).

b) Siyasi Yönetimlerde Meşruiyet

Genel olarak bakıldığında yönetim sistemlerinde, siyasi otoriteyi belirleme(elde etme) ve idare etme (yürütme,icra,yönetme) noktalarında meşruiyet aranır; yani onun meşru'- kanuna uygun, bir başka ifade ile idare edilenleri tatmin edebilecek, onlarca itaate hak kazanmış olarak nitelendirilebilecek, herkesin tasvibini almış olabilecek bir yolda olduğu düşünülür ve öyle kabul edilir.

Birinci noktada, siyasi otoritenin belirlenme veya elde edilmesindeki meşruiyet anlayışları, görevi üstlenecek kişinin tespit biçimi ile ferdi yetenekleri etrafında düğümlenir. Siyasi otoriteyi temsil edecek kişi gerçekten kişisel özellikleri itibariyle böyle bir görev için layık birisi ise, otoriteyi elde ediş biçimi, çoğunluğun veya birden fazla kişilerin onayı yerine, bizzat kendi gücüyle elde etmesi tolere edilebilir. Burada önemli olan kişinin idare edilenlerin huzurunu, mutluluğunu ve refahını sağlayan başarılı bir yönetim sergilemesidir (I. Murat ve Yavuz örneklerinde olduğu gibi). Ne var ki otoriteyi elde ederken kişi veya kişilerin hak ve hukukunu ihlal ile muhalefetin bertaraf edilmesinde uygulanan baskı oranı, tolere edilebilirliği kolaylaştırıp zorlaştırma özelliğine sahiptir.

Bununla beraber otoriteyi belirlemenin, idare edilenlerin bir kısmını (Atina demokrasisinde olduğu gibi, köle ve yabancılar dışında yerlilerin) veya % 50' nin üzerinde önemli bir bölümünün seçimi veya onayıyla olması, meşruiyeti artıran bir unsurdur. Ancak, böylesi bir usulle belirlenen kişi, görevi için gerekli liyakat ve özelliklere sahip değilse, yönetiminde başarısızlıklar sergiliyorsa, çoğunluğun onayıyla gelmiş olması, meşruiyetini tartışma konusu yapılmaktan kurtaramaz; her geçen gün kendisine, yönetimine muhalefet artar, meşruiyeti, etkinliği, otoritesi giderek azalır. Bunun için, bazı modern demokrasi anlayışlarında olduğu gibi, siyasi otoriteyi belirlemenin, geniş çoğunluk tarafından ehil, iyi ve liyakatli olanın tespiti şeklinde gerçekleşmesi bir ideal olarak hep arzu edilir. Demokrasi, aynı anlayışlara göre, bu sebeple en iyi yönetim biçimi kabul edilir.

İkinci noktada, idare etmede (yasama, yürütme ve yargı) meşruiyet/ kanunilik temel insan hakları, eşitlik ve adalet çerçevesinde yönetimin sürdürülmesi ile elde edilir. Böyle bir yönetimin sergilenmesi, siyasi otoritede bulunan kişi veya grupların idarenin çeşitli bölüm (askeriye, ilmiye, kalemîye) ve kademelerinde, merkez ve taşrada görevlendirileceklerin liyakat, kabiliyet ve entelektüel mantalitesiyle doğru orantılıdır.

III- OSMANLI YÖNETİM SİSTEMİ

Bilindiği gibi, Osmanlı yönetim sistemi Orhan Bey zamanında teşekkül etmiş olup siyasi otoritenin zirvesinde padişah (hükümdar, aşiret tabiriyle "Ulu Bey") yer alıyordu. Oğuz ananesine göre şekillenen Büyük Selçuklu ve Anadolu Beylikleri idare anlayışına hakim telakkiye göre, devlet, ailenin müşterek malı idi ve aile beyleri arasından seçilen reis tarafından yönetilirdi; hükümdar veya reis olmak için yaşın bir tesiri yoktu (Uzunçarşılı, 1970, 132-133; İnalçık, 1970, IX/492). Önceki uygulamalara bakılırsa, hükümdar olmak için bir usul ve kanun mevcut değildi, hükümdar seçiminde en mühim rol, "etrafındaki devlet ricali ve ümera" tarafından oynanırdı, seçim hemen hemen her zaman bu rical ve beylerin oylarına dayanırdı (Uzunçarşılı, 1970, 64).

Orhan Bey, babası gibi Ahilerin yardımı ve beylerin ittifakıyla, Birinci Murad ve Yıldırım beylerin kararıyla reis seçilmişti. Genel bir ifadeyle söylemek gerekirse, "devlet reisliğine aile arasından muktedir ve liyakatli" olanın getirilmesi esastı (Uzunçarşılı, 1984, 40-45). Ailenin diğer fertleri ülkenin çeşitli yerlerinde valilik yapmak suretiyle geniş iktalara sahip olarak devlet yönetimine iştirak haklarını kullanırlardı (Uzunçarşılı, 1970, 133).

Söz edilen bu uygulamalarla ilgili önceden bir kanun olmadığından hükümdarın yerine geçecek oğlun büyük veya küçük olması hakkında da bu adet ve kaide yoktu. Bu yüzden aile fertleri arasında, reis seçiminden ve bazılarının kendilerini hükümdarlığa daha layık görmeleri yahut bazı ümeraca aday göstermelerinden dolayı muhalefet meydana geliyor ve mücadeleler oluyordu. Süleyman Paşa'nın ölümünü müteakip Rumeli'de babası tarafından ordu komutanlığına getirilen Birinci Murad'ın, kardeşleri İbrahim ve Halil beylerin muhalefeti ile karşılaşması ve onları yenmesi, bunun çarpıcı örneğini oluşturuyordu. Bu durum, çevredeki düşman devletlerin çok işine geliyordu, başarısızlar, öldürülmekten kurtulanlar oralara kaçıyor ve arzularına nail olmak için böylece dış destek de alıyorlardı (Uzunçarşılı, 1970, 131-139). Kısacası, iktidar hırsı, iç ve dış tahrikler, öldürülmek korku ve endişesi o dönem siyasi muhalefetinin başlıca sebeplerini oluşturuyordu. Onun içindir

ki, Birinci Murad, Oğuz geleneğini terk ederek "Osmanlı saltanatını, ailenin müşterek malı olmaktan çıkarıp bunu kendi evlatlarına" hasrettiyse de, Bizans imparatorunun oğluyla kendi oğlu Savcı Bey'in müşterek isyanlarıyla karşılaşır ve süratle müdahale ederek isyanı bastırır (Uzunçarşılı, 1984/131-132). Beylerin hükümdar üzerindeki etki ve nüfuzları Fatih'e kadar devam etti. Meşhur kanunnamesiyle durum saltanata dönüştürüldü ve hükümdar erkek kardeşlerini nizam-ı alem için öldürmek kanunu haline getirildi. Böylece, devlet yönetiminde aile fertlerinin yeni iştirakleri dışarıdan yöneticilere bırakılmış oldu. Ancak yönetim paylaşımı hiçbir zaman merkezî otoriteyi gölgeleyecek noktalara ulaştırılmayacaktı (Çandarlı örneği).

Fatih'in kanunu gereği siyasi otoriteyi elde edenler, kardeşlerini öldürerek onları haklarından (mülkiyet ve muhalefet) mahrum bırakıyordu. Daha sonraki tarihlerde şehzadenin öldürülmesi kalkınca, ülke sadece hükümdarın malı, devlet mensupları ve halk da "reaya"sı kabul edildi (Uzunçarşılı, 1984,50).

Bununla beraber, padişahın esas görevi memleketi bayındır hale getirmek, halkı barış ve huzur içinde tutmak, memnun etmek, diğer ifadeyle ona hizmet etmektir. Hakim kanaate göre teb'a, reaya, memalik-i mahrusada sakin İbadullah, Canib-i Rabb-i İzzet'ten taraf-ı padişahiye vedia ve emanet idi; bu emaneti hak ve adalet esaslarına göre yönetmek, padişahla birlikte onun tayin ettiği devlet adamlarının vazifesiydi. Kanuni Sultan Süleyman'ın, bir gün meclisinde bulunanlara "Bu memleketin hakiki efendisi kimdir?" suali karşısında, "Zat-ı hazret-i padişahileridir" cevabını kabul etmeyip "Hakiki efendi, reayadır" diye karşılık vermesi, imparatorluğun en parlak dönemindeki zihniyeti göstermekteydi. Aynı zihniyetin daha sonraki dönemlere de yansıdığı müşahede edilmekteydi (Karal, 1988, VI/103,191). Nitekim orduların ağır mağlubiyetleri karşısında ziyadesiyle muzdarip olup babası zamanında halk için yapılanları yeterli bulmayan Üçüncü Selim şöyle diyordu (Turan, 1978, I-II/565):

Lâyık olursa cihanda bana baht-ı şevket

Eylemek mahz-ı sefâdır bana nasa hizmet.

Görüleceği üzere bu anlayış, idare etmede yeni bir zihniyeti yansıtmaktaydı ki, bu, kaynağını bir hadisten alan bir zihniyetti. 1Yani siyasi otoriteyi elinde bulunduran, yönettiklerine bir mülkü

¹ Buhari, Ahkam,1. Fındıkoğlu (Tanzimat I, 1940/638) bu anlayış ve zihniyeti 18.asır sonarından itibaren başlayıp 19.asırda tezahür eden siyasi felsefenin tesiriyle politik alanda yukarının aşağıya, otoritenin halka haricî ve dahilî tesirlerle, tazyiklerle ve mecburiyetlerle meydana

gibi değil, onların birer emanet olduğu düşüncesiyle sorumluluk duygusu içinde bakacak ve yönetimini bu anlayış üzerine bina edecektir. Zulüm gören, bir şikayeti ve rahatsızlığı olan en aciz reaya/halk, herhangi bir engelle karşılaşmaksızın zahmetsizce huzura girer, halini arz eder, dilekçesini padişaha sunar. Koçi Bey'e göre bu padişahın emirlerinin uygulanıp uygulanmadığının anlaşılmasını ve reayanın durumuna vakıf olmasını sağlardı. (Koçi Bey Risalesi, 6; Uzunçarşılı, 1984,59). Zaman zaman merasimsiz olarak kıyafet değiştirerek teftişe çıkması, halkın şikayetlerini ve durumunu yerinde inceleme anlamı taşıyordu (Grenard, As.Yük. ve Düşüşü, 114-115; Uzunçarşılı, 1984,59).

Ülkeyi mamur hale getirmek, halkı barış ve huzur içinde tutmak , onu bir efendi kabul ederek ona (ilahi emanete) hizmet etmek görevini yerine getirirken padişah, klâsik İslâm mütefekkirleri (İbn Sina, Gazzali, Tusî vs.) ve bazı Osmanlı Müelliflerine göre mutlak bir otorite sahibiydi. Orta Asya Türk ve Yakındoğu imparatorluk geleneğinde de böyleydi. (Turan, 1978,328). Ancak Osmanlı padişahının mutlak hakimiyeti Osmanlı tarihinin mahsulüydü. (İnalçık, 1970, IX/494). Çünkü otoritesi mutlak ve sınırsız değildi, kendi iradesine, arzusuna göre hükmedemezdi. Tahta çıkarken kendisine yapılan biatte vurgulandığı üzere İslâm hukuku çerçevesinde davranmak zorundaydı. İcray-ı saltanat ve hükümet eden padişahın bütün salahiyetleri "Ahkam-ı Celile-i Kur'aniye" ve "kavânîn-i Şer'iye" yi tathik ve onun hakimiyetini temine matuftu. Bu esaslardan mülhem olan Kanuni (1520-1566) nin meşhur kanunnamesinde "hükümdarın kanuna riayet etmeyerek kendi keyfi görüşlerine göre hareket etmesi halinde padişahın ıskatı ve onun yerine icray-ı saltanat eden hanedana mensup bir diğerrinin intihap edilmesi" mecburiyetini vaz' ediyordu" (Okandan, 1940, I/97 vd.; Ayrıca bkz.: Lewis, 1975, 32-53, 170; İnalçık, 1970, IX/ 495; Karal, 1988, V/3-5; VI/ 101-1023; Ubcini, I/54 vd., I/123, 127, Turan, 1978,338-339; Grenard, 1980,118; Akdağ. 1971,II/ 55; Alderson, 1998,106; Lewis, R. s. 23; Lewis, 1970,14).

Padişahlar kamuoyunu ihmal etmezler ve ondan etkilenerrek halkın onayını almayan icraatlarını değiştirirlerdi. Kanuni'nin veziri İbrahim Paşa, Budin Sarayı'ndan alınan üç tunç heykeli sarayın önüne dikince, şair Figânî'nin diliyle "Dünyaya iki İbrahim geldi, biri putları kırdı, öbürü dikti "diye hicvedilmesine vesile olmuş ve buna padişahın memnuniyetsizliği de eklenince azledilmişti (Turan, 1978, 421-422). Kara Çelebizâde'ye göre, on yıldan beri sefere çıkmayan Kanuni'ye Zigetvar Kalesi seferinden önce Şeyh Muslihiddin, Kadir

gelen alakası, yakınlaşması ve sempatisi şeklinde nitelenmesi pek tutarlı görünmemektedir.

Gecesinden kurduğu vuslatla Peygamberin Őu ihtarnı getirir: "Süleyman'a benden selam edüp farıza-i cihadı niçin terk eyledi deyu söyle" (Turan, 1978, 425).

Padişahlar devlet ve toplum problemlerini hallederken kendi kendine hareket etmezdi. Bu işler Hammer'in (III/221) Fatih Kanunnamesi'ni incelerken Őuray-ı devlet, Pakalın'ın (1971,I/465) "meclis-i vükelâ " olarak nitelendirdiği divan-ı hümâyun tarafından yerine getirilirdi ki, temel üyeleri sadrazam, vezirler, kazaskerler, defterdar ve nişancılarıdır (Pakalın,1971,I/462). Şeyhülislamın söz konusu divanda yer almazdı. Ancak devletle ilgili kararın İslâmi esaslara uygun olup olmadığına karar verecek tek yetkiliydi (Karal, 1988, V/4;Pakalın,1971,II/230 vd.; III/350; Akdağ,1971, II/61-62; Barkan, 1947,716). Karal'a göre bu

yetkisi onu padişahın teşrii yetkilerine ortak yapmaktaydı (Karal, 1940,24). Fatih'e kadar bütün hükümdarlar divanlara bizzat katılırlar, meseleleri diğer divan üyeleriyle müzakere ederlerdi. Padişah olmadığı zaman veya daha sonraları divana sadrazam başkanlık ederdi (Gökbilgin, "1970,IX/404-405; Karal,1988,VI/283). Sadrazam, padişahın kendisine intikal eden yetkilerini, hükümdarlarda olduğu üzere dilediği gibi kullanmakta serbest değildi. Temel problemlerin hallinde divanın, bazen de özel meclislerin (meclis-i hâs) fikirlerini almak zorundaydı. Yüksek bürokratlardan oluşan ve bir nevi bakanlar kurulu karakteri taşıyan divan, sadrazamın danışma kurulu idi; alınan kararlara göre hareket edip etmemekte serbestti. Sadrazam, padişahın vekili olması sebebiyle sadece ona karşı sorumluydu (Karal,1988, V/4; Ubcini, I/56-58; Lewis,R.23). Kararlar, padişahın onayı ve Şeyhülislamın görüşü alındıktan sonra uygulamaya geçerdi (Barkan 1947, 716; Lewis. R. 23; Ricaut, 168; Kramers, 1970, XI/488;Ubcini, I/52-54; Turan, 1978,338-339).

Devletin taşra organizasyonu şehir, kasaba ve kazaların idaresi Selçuklulardaki gibi, merkez teşkilatının küçük bir kopyası idi (Akdağ,1971,II/66-68,70,77; Gökbilgin, 1970, IX/405; Karal,1988,VI/282-283; Kurtkan,1968, 117-118). Devlet adamları ve sancak beyleri hak ve adalet esasları çerçevesinde icraatta bulunurlardı. Kazaskerlerin divandaki fonksiyonları taşrada kadı tarafından yerine getirilmekteydi.

IV- DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Bir toplumda, yukarıda sıralanan meşruiyet noktaları çerçevesinde otoriteyi (devleti) oluşturma ve sürdürmede sahip olunan zihniyet ve ananelerin, bir başka deyişle kültürün önemli etkisi vardır. Siyasi otoritenin gücünü artırıcı özellikler taşıdıkları gibi, meşruiyetini kaybetmiş otorite ve uygulamalarına müsamaha ile bakabilme sınırını tayinde de oldukça belirleyici rolleri olabilir.

Siyasi otoriteyi tesis etme, belirleme noktasından XII ve XIII yüzyıllardaki oluşumlara bakıldığında, bir yerde bir aşiret, emsallerine göre öne çıkar, orada bir otorite kurar, hakimiyet sınırlarını oluşturur. Oğuz ananesiyle Büyük Selçuklu ve Anadolu Beyliklerinde yaygın anlayışa göre, bu sınırlar içindeki yerler (yani devlet) aşiretin müşterek malıdır, yönetim aşireti oluşturan aile beyleri arasından, yaşlılıktan çok liyakat ve iktidarıyla temayüz etmiş bir bey, -ki ona "Ulu Bey " denir-, tarafından sağlanır. Aşiretin diğer ileri gelen beyleri ve kumandanları yönetimde Ulu Bey'e yardımcı olurlar, onun divanında yer alırlar. O dönemin bütün devlet ve beyliklerinde de benzer uygulamalar vardır. Dolayısıyla siyasi otoritenin belirlenmesi her yerde aynı olduğu için hiç yadırganmaz. Aileden biri, otoriteyi ele alınca, hakim kanaate göre, diğer fertlerin ona itaat etmesi, yardımcı olması genelde herkesçe beklenen ve tasvip edilen bir tavidir. Bu bakımdan diğer uygulamalar gibi Osmanlı tatbikatına da meşru nazariyle bakılır.

Muhalefet, aile yönetimleri olduğundan hep amca ve kardeşlerden gelir. Bu önemli ölçüde devletle ilgili telakkilerden kaynaklanır. Hakim telakkiye göre devlet ailenin ortak malı olunca, müşterek emtianın yönetiminde diğer ortakların söz sahibi olması çok normal kabul edilebilirse de, devlet idaresi, üstelik o günün şartlarında ortaklığı pek kabul etmez. Binaenaleyh devleti, ailenin müşterek malı gören ilk Osmanlı anlayışı, I. Murat'la birlikte kardeşleri İbrahim ve Halil Bey'lerin muhalefete kalkışmaları sebebiyle, hükümdarın ve evlatlarının ortak malı kabul edilir. Fatih Sultan Mehmet, aynı düzenlemeyi daha da daraltır, devleti sadece hükümdarın malı şeklinde değerlendirir, bu anlayışını kanunlaştırır, ona göz diken herkesi, her muhalif hareketi ölümle cezalandırmayı yasalaştırdığı gibi, ileride muhalefet etme potansiyeline sahip erkek kardeşlerin, fitneye sebep olabilecekleri mülahazasıyla nizam-ı âlem için öldürülmelerini meşrulaştırır (İnalçık, 1958, 115).

Devletle İlgili Telakkiler ve Yansımaları

Dönemler	Devlet	Yansımalar
Oğuz geleneği, Selçuklu ve Anadolu Beylikleri anlayışı	Ailenin Müşterek Malı	Herkes Yönetime Bey Başkanlığında ortak
I.Murat-II.Mehmet (Fatih)	Hükümdarın ve Çocuklarının ortak malı	Armcılar dışlandı
Fatih ve Sonrası	Hükümdarın Malı	Kardeşler de dışlandı

Ne var ki Fatih'in düzenlemeleri de muhalefeti susturma bakımından yeterli olmaz, bu defa şehzadelerin karşı hareketleri sahneye çıkar. İlk örneği I.Murat'ın oğlu Savcı Bey'de görülen karşı çıkış sonunda yer yer devam eder. Osmanlı geleneğinde şehzadeler sancaklara gönderilerek devlet yönetiminde tecrübe kazanmaları sağlanır. Ancak buna Kanuni'nin oğlu II.Selim devrinden itibaren son verilir, yalnız büyük ve hükümdarlığa aday olana sancak verilmesi usulü benimsenir. Manisa, sanki veliaht şehzade sancağıdır. Kanuni'nin oğulları şehzade Bayezid ile Selim arasındaki mücadelenin sebep olduğu bu uygulama, III. Mehmet'in oğlu şehzade Mahmud'un öldürülmesini müteakip son bulur.(Uzunçarşılı, 1984,120-121) ve hepsi sarayda yaşamağa başlar. II. Selim'le getirilen uygulama gerçekte rekabeti ortadan kaldırıp bir nevi veliaht usulünü getirirse de, diğer şehzadelerin, kanun gereği ölüm için, saraydaki yerlerinde mukadder saati beklemelerine vesile olur.

Şehzadelerin sancaklardan tamamen uzak tutulmaları bir dereceye kadar hükümdara, kendisine karşı çıkacak bir muhalifin, rakibin eli altında bulunmasını temin etmesi ve endişeden kurtulmasını sağlaması bakımından müspet görülebilir. Lakin tam bir emniyet verdiği söylenemez. Çünkü devlet merkezindeki kapıkulu askerlerinin özellikle yeniçerilerin saray bürokrasisinden veya ilmiye sınıfından veya her ikisinden gelebilecek herhangi bir teşvikle ayaklanmaları ve padişahın yerine saraydaki diğer bir şehzadeyi hükümdar yapmaları mümkündü.(Uzunçarşılı, 1984,140-141; Akdağ, 1971, II/55).

Bütün bunlar, muhaliflerin, rakiplerin bertaraf edildiği diktatoryal bir uygulama izlenimi veriyorsa da, Köprülü' nün de vurguladığı gibi (Köprülü, 1972,179), "hakimiyetin taksim edilmemesi " usulü, padişahların, gerektiğinde toplumun menfaati için kendi öz kardeşlerinden ve evladından fedakarlıkta bulunması gibi oldukça zor ve ağır bir bedel karşılığında (Akdağ, 1971,II/55), XIV. Asırda Osmanlı devletinin önemli bir iç sarsıntıya

uğramamasında büyük bir amil olmuştur. Üstelik bu ilke İslâm âmmeye hukuku ilkelerine de uygundur.²

İkinci meşruiyet noktasında Osmanlı yönetim sistemine bakılacak olursa, siyasi otoritenin, yani padişahın pozisyonu çok daha dikkat çekicidir. Bilindiği gibi, padişah siyasi otoritenin mutlak sahibidir; aynı zamanda halife olması, bu maksatla şeyhülislam ve yüksek devlet ricalinin protokole göre kendisine biat etmesi, hakimiyetine dinî bir mâhiyet ve güç kazandırır; ama biat, onu öyle bir mükellefiyet altına sokar ki, o da, Türk siyasi gelenekleri ve İslam esaslarına göre, huzur ve mutluluk içinde halkı yönetmektir. Bir başka ifadeyle söylemek gerekirse, padişahların hak ve salahiyetleri sınırsız gibi görünürse de, gerçekte böyle değildir; hayatını saray geleneklerine, çalışmalarını dini esaslara göre ayarlamak zorunda olduğu için, yakın çağların başında bile "imparatorluğun en az hür olan adamıdır" (Karal, 1988, V/3). "Her ne kadar bir çok mütefekkirlerimiz ve yabancı müverrihler padişahların mutlak hükümdarlar olduklarını ileri sürmekte iseler de, bu iddiaları varit değildir. "L'Etat c'est moi (Devlet, işte o benim) " diyen ve emirnamelerinin sonuna "Tel est notre bon volonte' ("irademiz böyledir) " diye bitiren XIV. Louis'nin ve sair Fransız ve Avrupa krallarının mutlakiyetini, Osmanlı İmparatorluğunun tanımadığını Karal şu cümlelerle belgelemeye çalışır: Mahmut I (1730-1754) 'in reisülküttaplarından birinin Fransız elçisi Villeneuve'e Türk hükümetinin karakteri hakkında söylediği şu sözler bunu teyit eder: " Bizim hükümetimiz zannettiğinizden daha cumhuriyetçidir. Saint Petesburg ve Viyana'da işler hakkında karar, hiç kimseye hesap vermeye mecbur olmayan bir veya iki insan tarafından ittihaz edilir. Bizde bilakis, padişah ne kadar müstebit olursa olsun şeyhülislâm ve ulemânın fikri olmadan bir sulh muahedesine muvafakat edemez". Keza Selim III (1789-1807)'ün Babiâli'ye yazdığı şu hattı Hümayun da padişahın devlet ricali arasındaki mevkîinin ne olabileceğini aşağı yukarı göstermektedir. "... Devletin irat ve masrafı ve zait sefahati cümlemizin malumudur. Eğer bana şimdilik kuru ekmeğe kani ol deseniz, ben razıyım. Eğer birine taarruz eylesem, pederi dahi böyle idi deyu lisan uzatacaksınız. Bana beyan edin Allah aşkına, devlet

² *B. Lewis'e göre "karındaşların nizam-ı âlem için katletmek münasıptır, ekser ulema tecviz etmiştir" düzenlemesinin altında yatan ilke eski ve bilinen bir ilkeydi : "Dünya kargaşalık içine düşeceğine, bir veya birkaç insanın ölmesi yeğdir ilkesi" . Hoca Sadeddin'e göre bu ilke Kur'an'daki "fitne katilden beterdir" ayetine (Kur'an (2), 191,217) dayanıyordu. Lewis şöyle devam eder: "Bu töreyi duymuş olan, ama yasal dayanağını bilmeyen Avrupalı konuklar, Türkiye'yi ziyaret ettiklerinde, bu yasadan dehşetle söz ederlerdi; oysaki bu yasa sayesinde Osmanlı İmparatorluğu, başka yerlerde bunca kargaşalığa yol açmış olan o hanedan kavga ve savaşlarından korunmuş, uzak tutulabilmiştir (Lewis, 1975, 60 vd.).

elden gidiyor, sonra faide vermez, ben bildiğimi size ifade ettim, siz de devlette hissemendsiniz" (Karal, 1940, 17-18). Yine Abdülhamit I (1774-1789) döneminde elçi Choiseul-Gouffier Osmanlı hükümetinde işlerin sanıldığı gibi bir tek el tarafından yürütülmediğini Fransa'ya gönderdiği mektupta şöyle yazar: "Burası Fransa gibi değildir. Choiseul-Gouffier, Osmanlı hükümetinde işlerin sanıldığı gibi bir tek el tarafından yürütülmediğini Fransa'ya gönderdiği mektupta şöyle yazar: "Burası Fransa gibi değildir. Fransa'da kral yegane karar sahibidir. Türkiye'de ise bir iş için ulemayı, hukukşinasları, mevki-i iktidarda olan ve evvelce mevki-i iktidarda bulunmuş olan kimseleri ikna etmek lâzımdır" (-Léon Pingaud, Choiseul-Gouffier, Paris, 1887, s.82'den ictibasen, Karal, 1940,23).

Bu durum, toplum tarafından öyle algılanmıştır ki, padişah mülkün sahibi değildir, padişahlık görevini bilinen gelenek ve esaslara göre aynı memur gibi (Akdağ, 1971,II/56) yürüten bir kişidir. Nitekim Süleyman I (1520-1566) kanunnâmesi "hükümdarın kanuna riayet etmeyerek kendi keyfi görüşlerine göre hareket etmesi halinde padişahın ıskatı ve onun yerine icray -ı saltanat eden hanedana mensup bir diğèrinin intihab edilmesi"ni amirdi(Okandan, 1940,I/98). Padişahlıkta sınırsız, despot bir maddi hükümlanlığın izine rastlanır mı? Daha iyimser bir anlayışla despotizmi, otoriteyi kötüye kullanmaya ve teamüllerinde şiddete başvurmaya mutlak suretle gerektirmeyen muntazam üç hükümet şeklinden biri haline getiren bir tutum söz konusu olabilir mi? sorularına "elbette Hayır" diyen Ubcini, hükümdarın, anayasaya bağlı devletlerdeki yürütme organına verilmiş olan her türlü üstün yetkilere sahip olmakla birlikte yapmakla mükellef olduğu hususları, tek başına ve hiçbir yabancı kuvvetin direk müdahalesine maruz olmaması açısından tekelci, monarşik ve mutlakiyetçi yönünün olduğunu söyler. Ona göre bu hal, iktidarın kötüye kullanılmasına imkan verirse de, yapacağı hususlar hükümet şekli söz konusu edilmeksizin en ince noktalarına kadar tespit edildiğinden "temsile dayanan devlet başkanından daha fazla bir serbestliğe sahip olduğu" söylenebilirse de, hükümdar modern şartnamelerin bir monarka sağladığı dokunulmazlığa sahip değildir, "en meşru ve en dini bir şekilde vazifesinden azledilebilirler", tarih bunun örnekleri ile doludur (Ubcini, I/127 vd.). Ubcini, 19. asrın ortalarında İstanbul'da olanları yabancı biri olarak gözlemleyip Fransa'ya yazdığı mektuplarında siyasete dair verdiği bilgilerin sonunda (Ubcini, I/115-130), Türkiye'deki hükümetin karakter itibariyle Montesqieu (1689-1755)'nün "belli ve sabit kanunlara göre tek kişinin idaresi" diye tarif ettiği monarşiye, kendisinin despotizm olarak kabul ettiği despotluktan daha çok benzediğini ifade eder. Devamla Türkiye hükümeti ancak turnak içine alınan tarifteki hükümet şekline

benzetilebilir, yoksa bir kişinin kanunsuz, kaidesiz, kendi arzusu ve kaptislerine göre hareket ettiği hükümet şekline asla benzemez. Türkiye'de kanun mevcuttur ve kanun tek ve gerçek hakimdir" derken Osmanlı padişahının, siyasi otoritesinin başında tek kişi olmasına rağmen asla diktatörce, mutlak monark gibi hareket etmediğini üzerine basa basa vurgular, Osmanlı Tarihinde cereyan eden birkaç hadiseyi genel uygulama tarzının istisnaları diye niteler.

Sonuç olarak, Osmanlı'nın bu uygulamaları, kendi içinde bir bütünlük arz etmektedir ve kendi sosyal şartlarının doğurduğu nev-i şahsına münhasır bir yönetim şeklidir. Ancak, siyasi otorite ile ilgili o günkü bütün tatbikatların aynı olması ve aksinin düşünülmemesinin yanında, daha çok idare edilenlerin hayrına olabilecek sonuçlar vücuda getirdiğinden tolere edilebilir bir usul olarak tarihteki yerini almaktadır denilebilir. Siyasi otoritenin üst kademesinde yer alanların genelde liyakatli, ehliyetli kimseler oluşu, Osmanlı uygulamasının diktatör rejimlerle mukayesesini oldukça zorlaştırmakta, hatta demokratik olmamasına rağmen hakkında müspet "meşru yönetimler" , demokratik uygulamalar nitelendirmesinin yapılmasına imkan vermektedir.

KAYNAKLAR

AKDAĞ, Mustafa, Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, c.II., Ank., 1971.

ALDERSON, A.D., Osmanlı Hanedanının Yapısı, Çev.: Ş.Severcan, İst., 1998.

BARKAN, Ö.Lütfü, Türkiye'de Sultanların Teşrii Sıfat ve Salahiyetleri, İst.Ünv. Hukuk Fak. Mec, C.XI, Sayı:3-4, İst., 1947.

BUHARİ, Muhammed b. İsmail, el-Camiü's-Sahih, c.I_IV, Mısır, 1323.

Büyük Larousse, C. IV, İst.

FINDIKOĞLU, Z. F., Tanzimat, I, 1940.

GÖKBİLGİN, M.T., "Orhan" Mad., İ.A. c.IX. İst., 1970.

GRECARD, F., Asyanın Yükselişi ve Düşüşü, Çev.: O. Yüksel, İst., 1980.

İNALCIK, H., Osmanlı Hukukuna Giriş, Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları, Siyasal Bilgiler Fak. Dergisi, C.XIII/2, Ankara, 1958.

_____, "Padişah" Mad., İA, c. IX, İst., 1970.

KARAL, E. Ziya, Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri, Tanzimat I, İst., 1940.

_____, Osmanlı Tarihi, c.V-VI Ank., 1988.

Koçi Bey Risalesi, řad.: Z. Daniřman, M.E.B.İst, 1972.

KRAMERS, J.H., "şeyhülislam " Mad., İA, C.XI, İst, 1970-1971.

KURTKAN, Āmiran, Mali Sosyoloji, İst., 1969.

LEWİS, Bernard, İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu, Çev.: N.Önal, Varlık Yay., İst. 1975.

_____, Modern Türkiye'nin Doęuřu, Çev.: M. Kıratlı, Ank., 1970.

LEWİS, Rephaela, Osmanlıda Gündelik Hayatı Çev.:M. Poroy, İst., 1973.

LİND SAY, A. D., Demokrasinin Unsurları, Çev.: K. Diriöz, Ank., 1973.

MARDİN, şerif, Tanzimattan Sonra Aşırı Batılılaşma (Türkiye Coęrafi ve Sosyal Araştırmalar), İst, 1971.

OKANDAN, Recâi Galip, Amme Hukukunda Tanzimat Devri, Tanzimat I, İst. 1940.

PAKALIN, M.Z., Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüęü, c. I-III, İst., 1971.

RİCAUT, Türklerin Siyasi Düsturları, Çev.: M.R. Üzmen, İst.ty.

SPİTZ, D., Antidemokratik Düşünce şekilleri, Çev.: ř. Yalçın, İst, 1969.

TURAN, Osman, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi, c.I-II, İst., 1978.

UBİCİNİ, M.A., Türkiye, c.I-II, Çev.: C.Karaağaçlı, İst, ty.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal, Ank., 1970.

_____, Osmanlı Devletinde Saray Teşkilatı, Ank., 1984.

_____, Osmanlı Tarihi, c.I, Ank., 1988.